

Особливості взаємозв'язку соціометричного статусу старшокласників і стилів спілкування

У статті описується вміння вчителя оцінити статус учня в системі колективних стосунків і допомогти у виході зі складного положення, найшовши індивідуальний підхід до дитини в процесі взаємозв'язку соціометричного статусу старшокласників і стилів спілкування.

Ключові слова: соціометричний статус, стилі спілкування, колективне життя, учнівський колектив, міжособові стосунки, груповий статус старшокласника, соціометричні дослідження, взаємодія, спільна діяльність.

В статтє описывається умение учителя оценить статус ученика в системе коллективных отношений и помочь ему выйти из сложного положения, найдя индивидуальный подход к ребенку в процессе взаимосвязи социометрического статуса старшекласников и стилей общения.

Ключевые слова: социометрический статусу, стили общения, коллективная жизнь, ученический коллектив, отношения, групповой статус старшекласника, исследование, взаимодействие, совместная деятельность.

Шкільний клас – це найважливіший колектив, до якого належить старшокласник і під впливом якого формується його особистість.

Учнівський колектив – відмічає Л.І. Новікова, з одного боку, “функція педагогічних зусиль дорослих, оскільки проектується дорослими і розвивається під їх прямим і непрямим безпосереднім або опосередкованим впливом. З іншого боку, він є явищем, яке розвивається спонтанно, тому що діти потребують спілкування і вступають у спілкування не лише за встановленими дорослими рецептами. Ця подвійність знаходить своє відображення в подвійній структурі колективу: формальній, яка визначається через задану організаційну структуру, систему ділового спілкування, набір діяльності, і неформальну, яка складається в процесі вільного спілкування дітей” [2].

Рівень колективного життя у старшокласників значно вище, ніж у підлітків. Насамперед, підвищується загальний рівень цілей

і збагачується зміст спільної діяльності, яка складає стрижень колективного життя. Ставлення до колективу і власне положення в ньому – один із найважливіших критеріїв юнацької оцінки товаришів і власної самооцінки. Поруч з навчанням і організацією дозвілля, колектив старшокласників ставить за мету розширення суспільно-політичних обрїв в юнаків і дївчат, і залучення їх в суспільно-корисну трудову діяльність. Старшокласник має відчувати, що він не лише працює на себе, а й приносить відчутну користь іншим. Причому ці задачі повинні бути виключно на власних, внутрішніх проблемах, неминуче знижують тонус колективного життя, яка починає здаватись старшокласнику надто вузькою і локальною. Він відчуває себе належним не одному, а декільком різним колективам, причому найбільш значимим буде той, який дає юнаку найбільше можливостей для саморозвитку і самореалізації.

Для юнака важливо не просто виконання якоїсь соціальної ролі, але й те, щоб ця роль відповідала його індивідуальності. Він прагне, щоб структура ділових стосунків в класі максимально відповідала структурі міжособистих стосунків. Але в той же час, в межах організованого колективу “питання стосунків товариша до товариша – це не питання дружби, не питання любові, не питання сусідства, а це питання відповідальної залежності” [5].

Для раннього юнацтва типові емоційно-особові стосунки з колективом. Особливо велика значення придїляється його спорідненості, дружбі між його членами, причому вимоги до цього нерідко бувають максималістськими. В середньому старшокласники позитивно оцінюють ступінь спорідненості своїх класів. Хоча дївчата у всякому віці налаштовані більш критично, ніж юнаки, а міські школярі – більш критичні, ніж сільські.

Проте з віком міжособові стосунки диференціюються. З одного боку, швидко розширюється коло спілкування, росте кількість і питома вага позакласних і позашкільних друзів, з другого – відбувається помітна диференціація міжособових стосунків в самому класному колективі. Про це свідчать соціометричні дослідження Я.М. Коломенського, А.В. Кірічука та ін.

Критерії, які визначають соціометричний статус старшокласника в його класному колективі, складні і багатогранні. За даними Я.М. Коломенського, на першому місці тут вплив на однолітків (значення цієї якості з віком неухильно зростає) і, особливо у молодших підлітків, фізична сила; на другому місці – моральні якості, які безпосередньо проявляються в спілкуванні, і суспільна робота; далі йдуть інтелектуальні якості і добре

навчання, працелюбність і навички праці, зовнішня привабливість; на останньому місці стоїть прагнення командувати. За Б.М. Волковим, десятикласники більш за все цінують якості особистості, які виявляються в спілкуванні, взаємодії з товаришами (чесність, готовність допомогти в складну хвилину). В дослідженні А.М. Лутошкіна дається інша послідовність переваг: інтелектуальні якості, ставлення до людей (доброта, чуйність), моральні якості, вольові, ділові, зовнішні дані [1].

Протиріччя цих даних може пояснюватись різницею в методах дослідження (мотиви і особові симпатії можуть не співпадати з ознаками, за якими людину обирають для якоїсь спеціалізованої діяльності), так і в складі піддослідних (ціннісні орієнтації учнів ПТУ можуть не співпадати з орієнтаціями десятикласників із спецшколи) і в умовах експерименту (одна справа – спільний клас, інша – дифузна група). Не завжди враховуються статеві відмінності, хоча, наприклад, набір якостей, який приводиться Коломенським, відображає явно юнацькі переваги [1].

Груповий статус старшокласника і його відношення до колективу детермінується, з одного боку, індивідуально-особовими властивостями людини, з іншого – особливостями даного колективу і його діяльності. Досить важливі, наприклад, питання про співвідношення товариськості як якості особистості, яка виявляється в діяльності спілкування відносно незалежно від змісту і ситуації даної діяльності, колективізму як стійкого позитивного ставлення особистості до колективу, його цілей цінностей і задач. Спираючись на теорію темпераменту В.С. Мерлін і стратометричну концепцію групової активності А.В. Петровського, І.Х. Пікалов дійшов висновку, що товариськість, як властивість особистості (вона вимірюється такими параметрами, як легкість-важкість, активність-пасивність у встановленні контактів і широта-вузькість, стійкість-нестійкість кола спілкування) в деяких умовах нерозривно пов'язана з колективістичним настроєм. Це особливо характерно для дифузних юнацьких груп, в яких стан особи багато в чому залежить від рівня її товариськості, а високий статус, в свою чергу, сприяє виробленню позитивного відношення до групи. З ускладненням змісту спільною діяльністю і структури колективу груповий статус особи більшою мірою визначається її діловими і моральними якостями, включаючи відношення до колективу, рівень соціальної відповідальності тощо, ніж товариськістю [7].

Чим би не визначався статус старшокласника в колективі, він завдає значного впливу на його поведінку і самосвідомість.

Неблагоприємний статус у класному колективі є однією з головних причин передчасного уходу старшокласника зі школи, причому такі юнаки часто попадають під поганий вплив поза школою.

Адже, ізольованість важкого підлітка в класі може бути не лише причиною, але і результатом того, що він стоїть в стороні від колективу, не переймається його цілями і нормами поведінки тощо. Тим важливіше для педагога ясніше бачити структуру міжособистісних стосунків в класі. Нажаль, як показує Я.Л. Коломенський, вчителям властива тенденція суб'єктивно оптимізувати статусну структуру класу. Порівнявши реальну статусну структуру класу (з 5 по 11) однієї і тієї ж школи і її оцінку працюючими в ній же вчителями, вчений зробив висновок, що вчителі невільно перекручують статусну диференціацію, зменшуючи значення крайніх категорій. При цьому точність вчительського прогнозу психологічної ізоляції учнів при переході від середніх класів до старших знижується більше ніж вдвічі. А без уміння оцінити статус учня в системі колективних стосунків вчителю значно складніше знайти індивідуальний підхід до дитини і допомогти їй вийти зі складного положення [2].

Будь-якій групі властива формальна і неформальна організація, у зв'язку з чим спостерігається взаємодія однокласників на двох рівнях: офіційно-діловому і неофіційному (міжособовому).

Ділові стосунки в групах можуть бути як безпосередніми (спілкування з членами групи, керівниками), так і опосередкованими – з а допомогою інших осіб (посередників або технічних засобів).

Неформальні міжособові стосунки в групах спрямовуються системою функціонально опосередкованих зв'язків, взаємних симпатій і антипатій, дружбою, довір'ям тощо. На основі цих стосунків група в кількості 20-30 осіб стихійно розділяється на декілька неформальних контактних мікрогруп по 3-7 осіб. Ці люди намагаються частіше спілкуватись, разом проводити перерви, сидіти поруч в класі і разом виконувати завдання. Ознакою гарної організації груп є переважання офіційної структури над неофіційною. В свою чергу, важливо знати, на яких ціннісних орієнтирах будуються неформальні стосунки в групі. Благоприємні міжособові стосунки створює позитивний психологічний клімат в групі, який сприяє її стабільності, діловій ефективності. Оптимальні відношення між формальною і неформальною структурою групи створюються в колективі.

Характер взаємодії членів груп залежать від виду і змісту вирішуваних виробничих задач. Успішне розв'язання групової

задачі передбачає оптимальну взаємодію між співробітниками на всіх етапах її розв'язання. Основними формами взаємодії при цьому є такі: психомоторна взаємодія, іншими словами – здійснення спільних практичних дій; інтелектуальна взаємодія при розв'язанні розумових задач (прийняття рішень); перцептивна взаємодія при розв'язанні задач на впізнання і декодування сигналів; комунікативна взаємодія за допомогою мовних функцій і інших засобів спілкування.

Зазначені види взаємодії в групах можуть або чітко проявитись в розв'язанні конкретних задач, або виявлятись у комплексі при розв'язанні складних багатопланових задач [57].

Залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних факторів статус членів групи може змінюватись. В практиці роботи керівника важливо знати спеціальний статус кожного члена групи, а також його потенційні можливості до зміни цього статусу, щоб забезпечити максимальну ефективність діяльності кожного учня і групи в цілому.

Оцінка реальної ролі особистості в групі і її потенційних можливостей до зміни цієї ролі в кращий або гірший бік має бути пов'язана з оцінкою соціальної позиції індивіда. Будь-який учень, який є членом своєї групи, займає ту чи іншу позицію (офіційний стан) в системі стосунків. Ця соціальна позиція зумовлена, насамперед, характеристикою учня, його функціональними обов'язками. Так, в будь-якій організації чітко визначаються ролі начальника (наприклад, директора), керівників окремих підрозділів (наприклад, старшого бухгалтера) і рядових працівників. Розгляд будь-якої позиції особистості в будь-якому колективі завжди передбачає і наявність інших, пов'язаних з першою позицією, (ролей) в формальній і неформальній структурі групи. Звідси виводиться і відповідна взаємозалежність між людьми, які перебувають в пов'язаних між собою позиціях [4].

Організований колектив, який складається в школі, є основною групою належності старшокласників. Але ця група не єдина. Ускладнення і внутрішня диференціація діяльності і інтересів особи проявляється, зокрема, в збільшенні числа груп і спільностей, до яких юнак так чи інакше належить. Існує два типи таких груп. По-перше, це організований позашкільний колектив, – спортивне товариство, клуби по інтересах тощо. Але, як і шкільний клас, їх організують і спрямовують дорослі. По-друге, це різного роду стихійні групи, які виникають більш менш випадково і які функціонують поза педагогічного контролю і керівництва.

Стихійні групи, компанії існують серед молоді скрізь. За даними масового дослідження І.С. Полонського, в Києві стихійно-групове спілкування охоплює не менше 80-85% всієї молоді. За складом ці групи більшою мірою різновікові, включають в себе і підлітків, і юнаків. Соціальний склад груп також змішаний. Чисельність членів коливається від 5 до 15 осіб [2].

У деяких випадках рівень організованості спонтанних груп не уступає організованості достатньо спільного класного колективу. Проте, ґрунтуючись перш за все на міжособових стосунках, стихійні групи не знають різкого розходження між офіційною, діловою структурою і структурою особових стосунків, які спостерігаються в організованих колективах. Це стосується, у першу чергу, характеру лідерства. В шкільних класах офіційний лідер, який займає керівні посади, не завжди буває авторитетною особою в колективі. Іноді його висувають не стільки самі діти, скільки дорослі. Успішність його діяльності залежить у цьому випадку від того, чи зуміє налагодити контакт з неформальними лідерами, які через ті чи інші причини не займають офіційних посад, але користуються великим реальним впливом. У стихійних групах, якою б гострою не була в них внутрішня суперечність, вожаком може бути той, хто володіє реальним авторитетом.

Зрозумівши, що лідерами в стихійних групах частіше за все стають юнаки, які не знайшли застосування своїм організаторським здібностям в школі, І.С. Полонський вивчив за допомогою соціометрії стан 30 неформальних лідерів (які мають самий високий статус на своїх вулицях) у тих класах, де вони навчаються. З'ясувалось, що у молодших підлітків значних розходжень між позицією в школі і на вулиці ще не спостерігається, але до 8 класу вони виникають, а в 9-11 класах спостерігається тенденція в розходженні статусів: чим вище соціометричний статус юнака в стихійній групі, тим нижчий він в офіційному класному колективі. Цей розрив в статусі і критеріях оцінок шкільних і позашкільних лідерів створює складну психолого-педагогічну проблему.

Структура спонтанних груп багато в чому визначається їх функціями. Юнацькі групи поліфункціональні і можуть мати різну спрямованість. Але, в першу чергу, вони задовольняють потребу в вільному нерегламентованому дорослими спілкуванні.

Структура стихійних груп спілкування і ступінь їх усталеності багато в чому визначаються рівнем розвитку стосунків між юнаками і дівчатами. У підлітків первинними осередками спілкування є одностатеві групи хлопчиків і дівчат, потім дві такі групи, не втрачаючи своєї внутрішньої спільності, утворюють

спільну компанію, пізніше всередині цієї компанії складаються пари із юнаків і дівчат. На основі взаємної привабливості, ще пізніше, років у 19-20 такі пари стають все більш усталеними, а раніше міцна компанія розпадається і відходить на задній план. Зрозуміло, ця схема не універсальна, вона має багато варіантів.

Положення індивіда в групі і його ставлення до неї залежить від багатьох факторів, до котрих належать як властивість індивіда, так і властивість групи. Важливу роль у підвищенні усталеності спонтанних груп відіграють соціально-психологічні механізми наслідування.

Як би там не було, формування особистості не обмежується стінами шкільного класу. Ефективність педагогічного впливу залежить не лише від спрямованості та усталеності шкільного колективу, але й від того, чи зуміє школа за допомогою суспільства вплинути на вільне спілкування своїх вихованців і спрямованість виникаючих при цьому спонтанних груп [2].

Окремі аспекти спілкування розглядаються як діяльність. У вітчизняній психологічній літературі є фундаментальні роботи з формування індивідуального стилю діяльності, який розглядається як властива такій людині система психологічних засобів і прийомів діяльності з урахуванням природних, індивідуальних та особистих характеристик. Ця система використовується людиною стихійно або свідомо з метою ефективного пристосування до існуючих умов і дозволяє компенсувати особливості особи, які заважають успіху діяльності.

Стиль спілкування – це індивідуальна стабільна форма комунікативної поведінки людини, яка виявляється в будь-яких умовах взаємодії: в ділових і особистих стосунках, в стилі керівництва і виховних бесідах з дітьми, в засобах прийняття і здійснення рішень, в обраних засобах психологічного впливу на людей, у методах розв'язання і передбачення міжособових і ділових конфліктів. Сформований стійкий індивідуальний стиль спілкування говорить про досягнутий такою людиною рівень комунікативної майстерності. Він припускає подальше засвоєння нових умінь і навичок спілкування, засобам дії і впливу на людей, способам зняття напруженості і пристосування, адаптації, переборення складнощів. Особливу увагу на стиль спілкування людини накладає її професійна діяльність, яка потребує інтенсивного і різнопланового спілкування.

Стиль спілкування має зовнішні (експресивні) та інтенсивні характеристики, своєрідне емоційно-вольове забарвлення, яке визначається темпераментом, психологічними і особовими

особливостями людини, арсеналом використовуваних нею вербальних і невербальних засобів. Він має також змістовні характеристики, в яких відображаються: а) домінуюча мотивація особистості (потреба в досягненні, в емоційній підтримці, в самозатвердженні); б) спеціальні здібності до співчуття і розуміння інших людей (м'якість, доброзичливість, терпимість і жорсткість, раціоналізм, егоцентризм, приписування недоліків, упередженість); в) вираження рівня власної гідності (нав'язування своїх думок, нав'язливе і публічне самовиправдання або природність і спонтанність); г) спрямованість особистості і у зв'язку з цим обираємий характер впливу на людей (маніпулятивний, місіонерський, демократичний тощо).

В стилі спілкування багато що визначається природженими особливостями людини, такими, як темперамент, неординарність, діяльність ендокринної, гуморальної, кровотворної систем. Розглянемо, який вплив на стиль спілкування має темперамент.

Стиль спілкування в спільній діяльності є вираженням у професійному переломленні, з урахуванням професійних навичок і умінь, індивідуального стилю діяльності людини.

В спільній діяльності можливі декілька різних тактик, яких дотримуються люди. Тактика, як правило, визначається спрямованістю інтересів людини на себе або на партнера [27]. Виділяють також інші стилі спілкування в сумісній діяльності, О. Добрович називає їх рівнями спілкування. Конвенціональний рівень спілкування можна вважати оптимальним для розв'язання особистих і міжособових проблем в людських контактах. Вміння "тримати" діалог на цьому рівні, а тим більше, "приводити" його до такого рівня, може уподібнитись складному мистецтву, для оволодіння яким іншій людині доводиться роками працювати над собою. Найнижчий рівень спілкування ми будемо називати "примітивним". Між примітивним і конвенційним рівнями є ще два: "маніпулятивний" і "стандартизований".

Найвищим рівнем спілкування здавна вважається "духовний"; між духовним і конвенційним рівнями лежать ще два: "ігровий" і "діловий".

Примітивний рівень. Загальна характеристика того, хто знижується до примітивного рівня в контакт, така: для нього співрозмовник не партнер, а предмет, потрібний або заважаючий. Якщо потрібний, необхідно їм оволодіти, якщо заважаючий – потрібно його відштовхнути. Примітивний партнер спілкування, в відомому сенсі, негативний, реагувати на нього настільки ж примітивно означає розписатись у власній негативності.

Маніпулятивний рівень. Цей рівень спілкування займає проміжний стан між примітивним і конвенційним. Характеристика суб'єкта, який обирає партнерство на цьому рівні, така: для нього партнер – суперник у грі, яку обов'язково потрібно вигравати. Психологічна ж “вигідність”, з точки зору маніпулятора, полягає в тому, щоб надійно пристосуватись до партнера “зверху” і мати можливість безнаказано завдати йому “укол”.

Стандартизований рівень. Як видно із самої назви його рівня, спілкування тут базується на деяких стандартах, а не на взаємному захваті партнерами актуальних ролей іншого і поступовому розгортанні кожним із них свого рольового “віяла”. Іншою назвою такої форми спілкування може бути “контакт масок”.

Ігровий рівень. У спілкуванні на ігровому рівні партнери “грають одне з одним”, “відображуються одне в одному”, подібно відмінним акторам. В їх контактні обов'язково виникає “другий план” – те, що відчувається, але не називається словами, або виразити це ловами може лише поет. Загалом, можна сказати так: в ігровому спілкуванні присутній дух музики, музикальної драматургії.

Діловий рівень. На увазі мається не лише “ділові якості” як рід людських занять. Реальні ділові контакти зовсім не обов'язково протікають на “діловому рівні”, вони нерідко виглядають як спілкування на маніпулятивному або стандартизованому рівні.

Духовний рівень. Це найвищий рівень людського спілкування. Партнер сприймається як носій духовного початку, і цей початок будить у нас відчуття, яке дорівнює благоговінню. Духовність забезпечується не відбором тем, а глибиною “діалогічного” проникнення “людей одне в одного”.

Стиль спілкування в професійній діяльності може бути розглянутий як рухлива, ситуативно змінювана система використовуваних засобів спілкування. Стиль спілкування в діяльності, яка передбачає інтенсивний вплив і контакти людей, пов'язаний з продуктивністю цієї діяльності, психологічним кліматом в колективі, задоволеністю стосунками, індивідуальною психологічною витривалістю.

Т.Є. Аргентова виділила три стилі спілкування: гнучкий, ригідний і перехідний (проміжний). Гнучкий стиль спілкування відрізняється швидкою орієнтацією в ситуації взаємодії, розуміння підтексту спілкування, вмінням управляти своїм емоційним станом і ситуацією спілкування. Ригідний стан спілкування характеризується нехваткою аналізу своєї поведінки і поведінки партнера, поганим самовладанням, неадекватною самооцінкою. Людині з ригідним стилем спілкування складно знайти потрібний тон. Як з'ясувалось, для успіху спільної діяльності показана

сполука неоднакових стилів; це підвищує як продуктивність діяльності, так і задоволеність міжособових стосунків в групі [2].

Розглянемо стилі спілкування, які розроблені К. Томасом – типові для людини засоби реагування на конфліктні ситуації. *Стиль конкуренції* – людина, яка віддає перевагу даному стилю, досить активна і не намагається йти до розв’язання конфлікту власним шляхом. Вона, як правило, здатна до вольових рішень і термінових дій. Намагається в першу чергу задовольнити власні інтереси, домогтись результату, який здається їй найкращим, вона ігнорує інтереси і думки інших людей. При жорсткому користуванні стилем конкуренції такі загальнолюдські якості, як гуманізм, рефлексія, емпатія, якщо починають заважати справі, відкидаються як незначні. *Стиль ухилення* – відмова від термінового рішення виниклого конфлікту. Людина, яка ухиляється, не лише не відстоює своїх прав, але й відмовляється від взаємодії з іншими людьми з метою розв’язання проблеми. Прийом ухилення корисний, коли перед вами стоїть задача знайти якийсь вихід з ситуації, яка склалась, але ви ще не знаєте, що заподіяти, у вас не вистачає необхідної інформації і відповідної підготовки, та і приймати рішення терміново немає гострої необхідності. Переважання тенденцій ухилення в життєвій стратегії призводить до самовиправдовування власної бездіяльності, зниження соціальної і професійної активності, посилення психологічного захисту, який обгрунтовує власну пасивність. *Стиль компромісу* – кожний з партнерів дещо знижує свої вимоги, уступає в своїх інтересах, щоб задовольнити їх хоча б частково. В результаті зустрічного руху, кожна зі сторін досягає часткового задоволення свого бажання і часткового виконання бажання іншої сторони. Такий рух здійснюється шляхом постійного зважування всіх обставин для розробки компромісного рішення, яке влаштовувало б обох. Компромісних рішень досягають, як правило, шляхом переговорів висування власних і вислуховування зустрічних вимог, окреслювання області сумісних інтересів, обговорення форм уступок, які прийнятні для партнерів тощо. В основі стилю співробітництва лежить повне прийняття протилежної сторони як рівноправного, рівно зацікавленого в розв’язанні проблеми партнера, надання йому допомоги і сприяння у досягненні бажаного результату. Отже, щоб одночасно досягти аналогічного результату і для себе. Тут увагу взаємодіючих сторін звернено не на зовнішню ситуацію, а на ті приховані потреби, турботи, інтереси, які є і у них самих, і у їх партнерів. Процедура розширення проблеми здійснюється шляхом пошуку загально вигідного результату і задоволення інтересів всіх

учасників ситуації. Саме співробітництво є найбільш мудрим підходом до розв'язання задачі визначення і задоволення інтересів обох сторін. Наведені дані свідчать, що соціометричний статус невід'ємно пов'язаний зі стилями спілкування молоді.

Список використаних джерел

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М., 1990. – С.150-152.
2. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. – М., 1983. – С. 40.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1980.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер с англ. – М., 1986. – С. 242-243.
5. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Педагогика, 1983. – С. 65,189.
6. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Педагогика, 1987. – 103 с.

Ability of teacher to estimate status of student in the system of collective relations and help it to go out from a difficult situation is described in this article, finding the individual going near a child in the process of intercommunication of sociometric status of senior pupils and styles of intercourse.

Key words: status, styles of intercourse, collective life, student's collective, relations, group status of senior pupil, research, cooperation, joint activity.

Отримано: 09.12.2009

УДК 378.016:81.243

В.І. Остапенко

Психолого–педагогічні умови формування навичок інтеркультурної взаємодії вчителя іноземної мови

Реалізувати завдання, висунуті культурологічним підходом в освіті, покликані вчителі іноземної мови, оскільки, в силу специфіки викладання даної дисципліни, вони є посередниками між культурою країни, мова якої вивчається, та культурою власної країни учнів. У статті досліджується, які психолого-педагогічні якості викладача та студента